

مختصری در تاریخ اسماعیلیه سنت‌های یک جماعت مسلمان

○ مختصری در تاریخ اسماعیلیه: سنت‌های یک جماعت مسلمان
 ○ تالیف: دکتر فرهاد دفتری
 ○ ترجمه: دکتر فریدون بدره‌ای
 ○ ناشر: فرزاد روز، تهران، چاپ اول، ۱۳۷۸، ۳۳۴ ص، بهاء ۲۵۰۰ تومان

○ مجتبی تبریزیا

به دنبال چاپ کتاب‌های تاریخ و عقاید اسماعیلیه که اثری مرجع و پژوهشی جامع و فراگیر درباره تاریخ و عقاید اسماعیلیه بود - و افسانه‌های حشاشین^۱ پیرامون اسطوره‌های رایج در قرون میانه در مورد فدائیان اسماعیلی اثر دکتر فرهاد دفتری و ترجمه دکتر فریدون بدره‌ای، اینک کتاب مختصری در تاریخ اسماعیلیه: سنت‌های یک جماعت مسلمان - که در واقع خلاصه و چکیده‌ای از کتاب نخستین است - از همان نویسنده و مترجم توسط ناشر دو کتاب پیش گفته - نشر فرزاد روز - در اختیار تاریخ پژوهان، به ویژه محققان تاریخ اسماعیلیه قرار گرفته و بدین ترتیب بر غنای منابع و تحقیقات فارسی درباره اسماعیلیه بسی افزوده گشته است.

دکتر فرهاد دفتری در سال ۱۳۱۷ شمسی در شهر بروکسل در کشور بلژیک متولد شد. پس از یکی دو سال همراه خانواده‌اش به ایران آمد و تحصیلات ابتدایی تا متوسطه (تا کلاس نهم) را در مدرسه البرز به پایان رساند. حدود دو سال - ادامه متوسطه - در ایتالیا و سه سال در انگلستان و در سال ۱۳۳۷ برای چهارده سال به آمریکا رفت و بدون وقفه مدارج لیسانس، فوق لیسانس و دکترایش در رشته اقتصاد را از دانشگاه برکلی کالیفرنیا اخذ نمود. او تقریباً از سال آخر تحصیلات دکتری اقتصاد به مطالعات اسماعیلی علاقمند شد. وی سپس به ایران بازگشت و مدتی در سازمان برنامه و بودجه و بانک مرکزی ایران به کار پرداخت و در دانشگاه‌های تهران (شهید بهشتی) (ملی سابق) تدریس کرد.

دکتر فرهاد دفتری سالها پیش به انگلستان رفت و در حال حاضر به عنوان استاد «تاریخ اسماعیلیه» در

«مؤسسه مطالعات اسماعیلی» لندن (تاسیس ۱۹۷۷) به تدریس و تحقیق مشغول است.

دکتر دفتری کار مطالعه و تحقیق درباره اسماعیلیه را از حدود سی سال پیش شروع کرد. وی آغاز مطالعات اسماعیلی خود را از طریق آشنایی با آثار ایوانف می‌داند و در مورد علت پرداختن به این رشته از مطالعات اسماعیلی چنین بیان می‌کند. «از ابتدای کار متوجه شدم که درباره رشته مطالعات اسماعیلی در بین رشته‌های مختلف مطالعات اسلامی، مطالعات اندکی شده و نکات تاریک و

مطالب مهم، در آن زیاد است. البته علت اصلی اشاراتم این بود که شاید تا همین سی، چهل سال اخیر که کتاب‌های خود اسماعیلیان در دسترس محققین قرار گرفت، عمدتاً هر چه که راجع به این فرقه و تاریخ مذهبش گفته می‌شد براساس نوشته‌های مغرضانه گروه‌هایی بود که در طول تاریخ با اسماعیلیان دشمن بودند.

در اصل می‌توان بیان کرد که بیشتر مسلمانان و حتی عیسویان صلیبی که در سده‌های میانه به شام رفته بودند، به عللی که در طی حدود دو قرن با اسماعیلیان درگیری‌هایی پیدا کردند و ریشه‌های افسانه‌های زیادی که امروز در دنیای اسلام درباره آنان شایع است نیز به افسانه‌پردازی‌های فرنگیان صلیبی باز می‌گردد. بنده به دوره اولیه تاریخ اسماعیلیه، در اصل یکی دو قرن اول تاریخشان، علاقه خاصی پیدا کردم و این دوره‌ای بود که شاید کمتر از هر دوره دیگری درباره آن تحقیق شده بود. در حدود ده - پانزده سال به مطالعه پرداختم و در سال‌های ۶۶ - ۱۹۶۵ کار را شروع کردم.^۲ مترجم دانشمند کتاب، دکتر فریدون بدره‌ای نیز در عرصه ترجمه تحقیقات و آثار تاریخی نامی آشناست. وی در سال ۱۳۱۵ در کرمانشاه دیده به جهان گشود و درجه دکترای خود را در رشته زبان‌شناسی از دانشگاه تهران دریافت کرد و پس از تدریس در مدرسه‌ها و دانشگاه تهران، چند سالی پژوهشگر فرهنگستان زبان ایران، رایزن فرهنگی ایران در پاکستان، و بالاخره مدیرکل کتابخانه ملی ایران بود. از دکتر بدره‌ای تاکنون بیش از ۸۰ کتاب و مقاله، عمدتاً ترجمه، منتشر شده است که در میان آن‌ها می‌توان به آثار زیر اشاره کرد:

○ آدم‌های نخستین / آن‌تری وایت انتشارات

نویسنده

موفقیت نزاریان در تقیه کردن

در زی کلی متصوفه را

ناشی از قرابت‌های نزدیک

این دو سنت باطن‌گرای اسلامی دانسته

که در زمینه‌های اعتقادی مشترک

با هم سهیم بودند

چرا که صوفیان نیز از قدیم‌الایام

سنت باطنی خویش را

که مبتنی بر تمایز نهادن میان ابعاد

ظاهر و باطن دین،

یعنی میان شریعت و معنای درونی

آن بود، می‌دانستند

علمی و فرهنگی.

○ ابویقوب سجستانی: متفکر وداعی اسماعیلی /

پاول واکر، فرزان‌روز

○ از کهکشان تا انسان: داستان پیدایش کائنات، ماده حیات / جان ففر.

○ افسانه‌های حشاشین، یا اسطوره‌های فدائیان

اسماعیلی / فرهاد دفتری، فرزان‌روز

○ بررسی انتقادی رباعیات خیام / آرتور امانوئل

کریستن سن، توس

○ بزرگان فلسفه و عرفان / هنری توماس،

انتشارات علمی و فرهنگی

○ تاریخ تمدن: اصلاح دین / ویل دورانت، انتشارات

علمی و فرهنگی

○ تاریخ و عقاید اسماعیلیه / فرهاد دفتری، فرزان

روز

○ تعالیم مغان: گفتاری چند در معتقدات زرتشتیان /

آر. سی. زئر، توس.

○ تقویم‌های اسلامی و مسیحی و جدول‌های

تبدیل آنها به یکدیگر / فریمین گرنویل، قلم

○ تکنولوژی در تمدن جهان / آرنولد پیسی،

فرزان‌روز

○ جامعه‌شناسی ذوق ادبی / الوین ل. شوکینگ،

توس

○ رشد ادبیات: ادبیات باستانی اروپا / اچ. مونرو

چادویک: انتشارات علمی و فرهنگی

○ ریخت‌شناسی قصه‌های پریان / ولادیمیر

یاکوولویچ، توس

«اسماعیلیان پس از شیعیان دوازده امامی (اثنی‌عشری) دومین جماعت بزرگ مسلمان شیعی مذهب را تشکیل می‌دهند، و امروز به عنوان اقلیتی دینی در بیش از بیست و پنج کشور، در آسیا، آفریقا، اروپا و آمریکایی شمالی پراکنده هستند. هر آینه، آنها با وجود تاریخ طولانی و سهمی که در تمدن اسلامی داشته‌اند، تا روزگاران اخیر یکی از کم شناخته‌ترین جوامع اسلامی بودند. در واقع، مقدار کثیری از افسانه‌ها و دریافت‌های غلط و نادرست درباره تعالیم و اعمال آن‌ها شایع و رایج بود، حال آنکه میراث غنی ادبی آنان از دسترس خارجیان به دور مانده بود. باز آغازی مطالعات و تحقیقات اسماعیلی در انتظار کشف و مطالعه تعداد زیادی از منابع اسماعیلی بود، و این امر از سال‌های ۱۹۳۰ به این سو پیوسته و بلاانقطاع ادامه داشته است. در نتیجه پژوهشگری جدید در این زمینه هم‌اکنون در بسیاری از وجوه تاریخ و اندیشه اسماعیلی گام‌های بلندی در تمیز نهادن میان واقعیت و افسانه برداشته است.»^۱

نخستین فصل کتاب گزارش کوتاهی است درباره تاریخ و تاریخ‌نگاری اسماعیلی که در آن سعی شده مراحل تاریخی و تاریخ‌نگاری اسماعیلیان، همچنین مهمترین منابع و تحقیقات درباره اسماعیلیان معرفی و نقد و بررسی گردد. در این فصل، نویسنده ابتدا مراحل تاریخ اسماعیلیه را به این ترتیب تشریح می‌کند:

در نخستین مرحله پس از وفات امام جعفر صادق (ع) با اسماعیلیه اولیه مواجه هستیم که پس از مدتی به دو شاخه «اسماعیلیان وفادار» و «قرمطیان» (بحرین) انشقاق یافتند. اسماعیلیان وفادار مؤسس دولت فاطمی بودند اما پس از مرگ خلیفه فاطمی المستنصر بالله، فاطمیان نیز به دو شاخه «نزاری» و «مستعلوی» تقسیم می‌گردند. در مرحله بعد اسماعیلیان مستعلوی به دو گروه «حافظی» و «طیبی» منشعب می‌گردند که اسماعیلیان طیبی (مستقر در یمن) خود به دو دسته «داودی» و «سلیمانی» منشعب شدند. از سوی دیگر اسماعیلیان نزاری در قلمرو سلجوقیان (و مشخصاً ایران) حکومتی مستقل تشکیل دادند که حیات آنها خود به دو دوره «الموت» و «پس از الموت» قابل تقسیم است. به دنبال پایان دوره الموت با هجوم مغول، نزاریان در حدود دو قرن اول دوره «پس از الموت»، به حالت اختفا به سر بردند و در سرزمینهای آسیای مرکزی، افغانستان، هند و ایران پراکنده شدند. اما از نیمه قرن نهم هجری به بعد، در انجدان واقع در ناحیه مرکزی ایران، از اختفا خارج شدند که این دوره را «دوره احیای انجدان» می‌نامند و بالاخره آخرین مرحله تاریخ نزاریان از دهه ۱۸۴۰ به بعد است که مقر امامت نزاری از ایران به هند منتقل شد و آقاخان‌ها، رهبری ایشان را بر عهده داشتند. نویسنده ویژگی‌ها و مهمترین شاخصه‌ها و رویدادها و وضعیت اسماعیلیان به طور کلی در هر دوره را در جای خود بر شمرده و مرحله به مرحله پیش رفته است.

در دومین مبحث فصل یکم کتاب که به بررسی «تاریخ‌نگاری اسماعیلی» اختصاص دارد، مؤلف از فقر شدید منابع و آثار تاریخی نزد اسماعیلیان به دلیل تقیه شدید و لزوم مطلق سری نگهداشتن فعالیت‌های خود

○ زمین خوب / پیرل. س باک، مرجان
○ ساخت رمان / ادوین میور، انتشارات علمی و فرهنگی

○ سرآغازهای علم در غرب: سنت علمی اروپایی در بافت فلسفی، دینی و تاسیساتی آن: ۶۰۰ قبل از میلاد تا... / دیوید لیتدبرگ، انتشارات علمی و فرهنگی

○ سلسله‌های اسلامی / کلیفورد ادموند پاسورث، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی
○ فاطمیان و سنت‌های تعلیمی و علمی آنان / هانتیس هالم، فرزان‌روز

○ فدائیان اسماعیلی / برنارد لوییس، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی

○ گزیده‌هایی از تذکره‌الاولیاء / محمدبن ابراهیم عطار، توس

○ مارتین لوتر: اصلاحگر کلیسا / هری امرسون فاسدیک، آموزش انقلاب اسلامی

○ ناخدا کوک، کاشف استرالیا / آرمسترانگ اسپری، انتشارات علمی و فرهنگی

○ واژه‌های دخیل در قران مجید / رتور جفری، توس

○ مفاهیم اخلاقی - دینی در قران مجید / توشیهیکو ایزوتسو، فرزان‌روز

○ قرقه اسماعیلیه / مارشال ک. س. هاجسن و بالاخره ترجمه کتاب مختصری در تاریخ اسماعیلیه: سنت‌های یک جماعت مسلمان، تألیف جدید دکتر فرهاد دفتری که در سال ۱۳۷۸ توسط انتشارات فرزان‌روز انتشار یافت.

دکتر فرهاد دفتری در این کتاب به بحث پیرامون موضوعات عمده و تحولات آنها در تاریخ و عقاید اسماعیلیه پرداخته است، بدین ترتیب که هر یک از فصل‌های پنجگانه کتاب در حکم نوشتار و مقاله‌ای نسبتاً مستقل است که در آن یک مقوله مشخص و برجسته در زمینه اسماعیلیه مورد بررسی قرار گرفته و در عین حال کلیاتی در باب عقاید و تاریخ اسماعیلیان بیان شده است. کتاب حاضر به ویژه تنوع سنت‌های فکری و عقلانی و نهادهایی را که اسماعیلیان پدید آوردند، نیز پاسخ آن‌ها به چالش‌ها و معانداتی که اغلب در طول تاریخ خود با آن مواجه بوده‌اند را، مرکز و کانون توجه خود قرار داده است. مؤلف در پیشگفتار خود ضمن اشاره بسیار کوتاه به سابقه و تاریخچه و چگونگی مطالعات و تحقیقات اسماعیلی می‌نویسد:

شاید تا همین
سی، چهل سال اخیر که
کتاب‌های خود اسماعیلیان
در دسترس محققین قرار گرفت،
عمدتاً هرچه که راجع به این فرقه و
تاریخ آن گفته می‌شد
براساس نوشته‌های مغرضانه
گروه‌هایی بود که در طول تاریخ
با اسماعیلیان دشمن بودند

هریک از فصل‌های پنجگانه کتاب
در حکم نوشتار و مقاله‌ای
نسبتاً مستقل است که
در آن یک مقوله مشخص و برجسته
در زمینه اسماعیلیه
مورد بررسی قرار گرفته و
در عین حال کلیاتی در باب عقاید و
تاریخ اسماعیلیان
بیان شده است

سخن می‌گوید آنگاه به تشریح مهمترین سنت‌ها و
مراحل تاریخنگاری اسماعیلیان همچنین توصیف
ویژگی‌های تاریخنگاری، آثار و منابع و اسناد تاریخی
باقیمانده در هر یک از قلمروهای اسماعیلی در مراحل
مختلف حیات ایشان پرداخته، مهمترین سنت‌های
تاریخنگاری را به دوره فاطمی و نزاری متعلق می‌داند.
وی پس از معرفی مهمترین آثار تاریخی و اسناد و فرمانها
و به طور کلی منابع تالیف شده و مورخان فاطمی و
نزاری، مشخصات و سرنوشت تالیفات تاریخی
سرزمین‌های هند، شام و بدخشان را نیز بر می‌شمرد و در
مجموع طرحی موجز اما کامل از تحول تاریخنگاری
اسماعیلی ترسیم می‌کند که براساس آن می‌توان چنین
استنباط کرد که اکثر وقایع نامه‌ها و تاریخ‌های فاطمیان
و نزاریان که سرّی نبودند، بنابراین به شدت از سوی
اسماعیلیان پاسداری نمی‌شدند، طی قرون ششم و هفتم
هجری / دوازدهم و سیزدهم میلادی از میان رفتند.

مؤلف در فراز دیگری از فصل اول به بررسی
نوشته‌های ضداسماعیلی دیگر مسلمانان پرداخته و از
جریانات و رویدادهای مختلفی که موجب پدید آمدن
متونی ضداسماعیلیان گردید سخن گفته و تلاش کرده
سیر تاریخی پدید آمدن و تاثیر اینگونه آثار را تبیین
نماید. موج تبلیغی خلفای عباسی برای از اعتبار افکندن
سرچشمه‌های نهضت اسماعیلی، تلاش معاندان
اسماعیلیان در بی‌اعتبار ساختن آنها، حتی رقابت‌ها و
تعارضات فاطمیان و نزاریان در ردّ مشروعیت و حقانیت
یکدیگر از جمله زمینه‌ها و عواملی قلمداد شده که موجی
از آثار ضداسماعیلی و داستانهای جعلی حاوی اعمال
شنیع منتسب به اسماعیلیان را در متون قرون میانه، در
آثار نویسندگانی چون ابن رزام و شریف ابوالحسین
محمدبن علی مشهور به اخومحسن، نیز خواجه نظام الملک
و غزالی، همچنین متونی چون کتاب البلاغ و
کتاب‌السیاسة پدید آورد. مؤلف در ادامه فصل نخست به
ریشه‌های تاریخی بر ساختن و شیوع افسانه‌های
حشاشین که به گفته او تصویری تحریف شده از نزاریان
نزد اروپائیان ترسیم می‌کرد و از طریق معاندان مسیحی
اسماعیلیان و به واسطه برخورد‌های صلیبیان با فاطمیان
و نزاریان شام پدید می‌آید پرداخته می‌نویسد:
«غریبان قرون میانه خود مسوول جعل و اشاعة
افسانه‌هایی در باب کارها و اعمال سرّی اسماعیلیان
نزاری در شرق لاتینی و نیز در اروپا بودند»^۵.

«چشم‌اندازهای شرق‌شناسان» و «پیشرفتهای جدید
در مطالعات اسماعیلی دو مبحث پایانی فصل اول کتاب
هستند که طی آن‌ها تاریخچه کوتاهی از مطالعات
اسماعیلی اسماعیلیان و مستشرقان ارائه شده و به
تحقیقات و نگرش‌های محققانی چون سیلوستر دوساسی،
میخائیل یان‌دوخویه، یوزف فن هامرپورگشتال، پل کازانوا،
ولادیمیر ایوانف، زاهد علی، حسین ف. الهمدانی،
أصف علی اصغر فیضی، هانری کرین، محمدکامل حسین،
عارف تامر، برنارد لونیسی، سمیونل م. استرن، ویلفرد
مادلونگ، عباس همدانی، مارشال جی. هاجسن، اسماعیل
پوناولا، هانتیس هالم، پل واکر و عظیم نابخی، همچنین
متون و آثار اصلی اسماعیلی که کشف و مورد استفاده
قرار گرفته، اشاره شده است.

در دومین فصل کتاب که «سراغاز و تاریخ اولیه:
شیعیان، اسماعیلیان، و قرمطیان» نام گرفته تلاش شده

ریشه‌ها و زمینه‌های نخستین ظهور و شکل‌گیری
اسماعیلیان و اولین انشقاق آنها به «اسماعیلیان وفادار»
و «قرمطیان» تبیین گردد.

مؤلف در آغاز این فصل به ریشه‌ها و چگونگی
ظهور مذاهب مختلف اسلامی، به ویژه تشیع، تسنن و
خوارج، همچنین شاخه‌های مختلف شیعیان همچون
اثنی عشری، اسماعیلی، کیسانیه، زیدیه و... نیز ادعاها
و خطمشی‌های آنها به اختصار اشاره می‌کند، آنگاه به
سرچشمه‌ها و نخستین عناصر و رویدادهای سازنده و
سراغاز مذهب تشیع می‌پردازد. در ادامه، تاریخ تشیع و
مراحل آغازین تاریخ اسماعیلیه ذیل مباحث زیر پی‌گرفته
می‌شود: «تاریخ اولیه تشیع: کیسانیه و امامیه»، «امامت
امام جعفر صادق (ع) ابوالخطاب، و اسماعیل»، «نخستین
اسماعیلیان»، «دعوت اسماعیلی در قرن سوم هجری /
نهم میلادی»، «شقاق سال ۲۸۶ ه. ق. / ۸۹۹ و پیامدهای
آن» (که در اثر این شقاق دو شاخه «اسماعیلیان وفادار»
و «قرمطیان» پدید آمد) و معتقدات نخستین اسماعیلیان.
در مبحث اخیر، توصیفی از چارچوب اساسی سنن فکری
و تعالیم بنیادی اسماعیلیان نخستین بدست داده شده
است. سنن و تعالیمی که در نهضت یکپارچه اسماعیلی
در طی سال‌های ۲۸۶ - ۲۶۱ ه. ق. / ۸۷۴ - ۸۹۹
طرح‌ریزی شده بود، پس از آن، معتقدات نخستین به
دست اسماعیلیان فاطمی تحول و تکامل بیشتری یافت،
و آنان بعضی از وجوه و جنبه‌های کیش قدیم را اصلاح
یا حذف کردند، حال آنکه قرمطیان مسیر جداگانه‌ای را در
پیش گرفتند.

در فصل سوم کتاب با عنوان «عصر فاطمیان: دولت
و دعوت»، شرحی کوتاه اما جامع درباره تاسیس، تحکیم،
دستاوردها و مهمترین رویدادهای دولت فاطمی و خلفای
ایشان، همچنین عمده‌ترین فراز و فرودهای آراء و
اندیشه‌ها و آثار اعتقادی اسماعیلیان فاطمی، نیز گستره
جمعیت‌های اسماعیلی در سرزمینهای اسلامی ارائه
شده است. از جمله مباحث مورد بحث در این فصل که
عمدتاً به جنبه‌های مختلف حکومت فاطمی می‌پردازد
به قرار زیر است: چالش با قدرت عباسیان؛ تدوین قوانین
مذهبی و فقه اسماعیلی؛ حفظ و توسعه شبکه داعیان
اسماعیلی در ممالک اسلامی با مرکزیت خلافت فاطمی
در قاهره و ایجاد سازمانها و تاسیسات دانش و تعلیمی
خاص برای این منظور؛ خلق پایدارترین آثار الهیات و
فلسفه اسماعیلی؛ نظام‌های اداری و مالی دستگاه

فاطمیان، خط مشی مسالمت‌آمیز و اغماض‌گرایانه
فاطمیان نسبت به جوامع دینی و نژادی دیگر؛ برقراری
شبکه وسیع تجارتي و بازرگانی که در رقابت با خلفای
عباسی، فاطمیان راهی تجارتي از طریق دریای سرخ به
هند گشودند؛ اقتصاد پررونق و شکوفای مبتنی بر تجارت،
کشاورزی و صنعت فاطمیان به عنوان پشتوانه‌ای قوی
برای این دولت؛ فعالیت‌های فکری و مؤسسات آموزشی
و علمی؛ تلاش‌های موفقیت‌آمیز داعیان اسماعیلی در
عصر فاطمی در سرزمینهای دیگر اسلامی؛ انشعابات
مختلف «نزاری» و «مستعلوی» و «طیبی» و «حافظی»
و... و پایان کار دولت فاطمی؛ سیر تاریخی و چگونگی
تاسیس و تحکیم قدرت سیاسی و دینی، همچنین مبانی
فکری و اعتقادی «خلافت» فاطمی به عنوان یک
حکومت اسلامی در پی یک سلسله فعالیت‌های دعاه
اسماعیلی - در شمال آفریقا - که زمینه آن را فراهم
می‌کردند و تلاش‌های رهبران اسماعیلی (المهدی و
جانشینانش)؛ تاسیس خلافت فاطمی در آفریقای، در پی
تلاش‌های ابوعبدالله، داعی اسماعیلی، در آفریقای؛ خلافت
ابوعبدالله المهدی، نخستین خلیفه فاطمی؛ اقدامات و
رویدادهای دوران خلافت قائم، دومین خلیفه فاطمی،
پسر و جانشین عبدالله المهدی و المنصور بالله - سومین
خلیفه فاطمی - [مهمترین حادثه زمان این دو خلیفه،
شورش طولانی بربرهای خارجی مذهب به رهبری
ابویزید مخلدبان کیداد (مشهور به «صاحب حمار» و
«جال») بود]؛ استقرار حکومت فاطمی در شمال آفریقا در
دوره خلافت چهارمین خلیفه فاطمی، المعزالدین الله (۳۴۱
۳۶۵ / ۹۵۳ - ۹۷۵) و اقدامات بسیار مهم او در جهت
تثبیت و توسعه حکومت فاطمیان؛ توجه جدی و شدید

کتاب حاضر

به ویژه تنوع سنت‌های فکری و عقلائی

و نهادهایی را که اسماعیلیان

پدید آوردند،

نیز پاسخ آن‌ها

به چالش‌ها و معانداتی که

اغلب در طول تاریخ خود با آن

مواجه بوده‌اند را،

مرکز و کانون توجه خود

قرار داده است

تقوی و دینداری شدید اسلامی خود، زبان فارسی را به عنوان زبان دینی اسماعیلیان ایران، جانشین زبان عربی کرد. این برای نخستین بار بود که جامعه بزرگی از مسلمانان زبان فارسی را زبان دینی خود قرار می‌داد.^۸ علل و عواملی که زمینه‌ساز موفقیت حسن صباح شد نیز موضوعی است که مؤلف بدان توجه کرده و ضمن مشخص کردن پایگاه طبقاتی نهضت اسماعیلیان ایران، نقش اقشار محروم و طبقات پایین را در آن کاملاً تعیین کننده می‌داند. چنانکه می‌نویسد: «موفقیت اولیه انقلابی که حسن صباح در ایران به راه انداخت از بابتی هم ریشه در نارضایتی‌های اقتصادی داشت که روستائیان و کوه‌نشینان فاقد زمین، و صنعتگران و پیشه‌وران که نماینده طبقات محروم در قلمرو سلجوقیان بودند در آن سهمیم بودند. این توده‌ها در دیلم و دیگر جاها قربانی حکومت جابرانه یک عده از امیران سلجوقی بودند که اداره امور آن نقاط از طرف سلطان به آنها به «قطاع» داده شده بود... اقسام و اصناف مختلفی از مردم شهری نیز، از جمله بخصوص پیشه‌وران، صنعتکاران و طبقات محروم و پایین جامعه از نظام اجتماعی سلجوقیان و مالیات‌های گزافی که بر نواحی شهری و روستایی هر دو می‌بستند، ناراضی بودند».^۹

مؤلف دامنه حمایت عمومی از قیام اسماعیلیان را شامل مردمی می‌داند که لزوماً اسماعیلی نبودند اما به علت نارضایتی‌های مختلف سیاسی و اجتماعی و اقتصادی، مخالف حکومت سلجوقی بودند.^{۱۰}

دکتر دفتری همچنین در مورد چهارچوب نظام اعتقادی که حسن صباح تدوین نمود و اصل عقیده «تعلیم» و نقش آن در تحکیم دولت نزاری ایران چنین اظهارنظر می‌کند: «کسانی که بیرون از جامعه نزاری بودند، از همان آغاز این تاجر را داشتند که اسماعیلیان نزاری ایران «دعوت جدیدی» در مقابل «دعوت قدیم» اسماعیلیان زمان فاطمیان، آغاز نهاده‌اند... دعوت جدید اساساً بیان یک عقیده کهن شیعی که در میان اسماعیلیان سابقه‌ای طولانی داشت، یعنی عقیده تعلیم یا آموزش موق و معتبر به وسیله امام بود یا عبارتی تازه یا به تعبیری تازه. تعبیر جدید عقیده تعلیم به صورت کاملاً پرداخته‌اش به حسن صباح نسبت داده شده است که متکلمی دانشمند بود و نیز از فکر فلسفی بهره کافی داشت...»

شیعیان از همان آغاز بر ضرورت یک راهنمای روحانی یا امام که به امر الهی منصوب می‌شوند نه به انتخاب انسانها - چنانکه مسلمانان اهل سنت عملاً بر آن رفته‌اند - تاکید داشته‌اند. برای شیعیان تنها امامان معصوم و بری از خطای آل علی (ع) که از «اهل بیت» و صاحب دانش دینی خاص یعنی «علم» باشند، صلاحیت انجام وظایف چنین راهنمایان یا معلمان را دارند. حسن صباح این عقیده شیعی را در ضمن چهار قضیه از نو به عبارت در آورد: هدف وی آن بود که ناپسندگی عقل انسان را به تنهایی برای دانستن حقایق دینی و شناخت خداوند نشان دهد (قضیه اول)؛ و نیز نیاز به تنها یک معلم صادق را به عنوان راهنمای روحانی مردمان، نه علمای متعددی که اهل سنت راهنمایان خویش قرار داده‌اند، اثبات کند (قضیه دوم)، در قضیه سوم، حسن صباح مبنای منطقی برای تبیین مرجعیت معلم صادق

موفقیت‌هایی که دعاه یا «حجت»‌های اسماعیلی در سرزمینهای دیگر به دست آوردند؛ شقاق نزاری - مستعلوی در سال ۴۸۷ ه. ق. / ۱۰۹۴ م؛ خلفا و سرنوشت دولت فاطمی پس از شقاق نزاری - مستعلوی (که هفتاد و هفت سال دیگر دوام آورد و اضمحلال سریع باقیمانده خلافت فاطمی تا فروپاشی کاملش مشخصه این دوران است).

چهارمین فصل کتاب به تاریخ اسماعیلیان نزاری در دوره الموت (شامل سرگذشت رهبران، و داعیان نزاری ایران و شام) که توسط حسن صباح بنیان‌گذاری شد، اختصاص دارد. در این فصل علاوه بر مروری سریع بر چگونگی تاسیس دولت اسماعیلیان نزاری در ایران، مهمترین فرازها و رویدادهای ایام حکمرانی هر یک از رهبران ایشان و ویژگی‌های اعتقادی و دعوت نزاریان ایران، همچنین جنبه‌های مهم این گروه از اسماعیلیان به بحث گذاشته شده است. مهمترین سرفصل‌های مباحث این فصل عبارت‌اند از: «حسن صباح و قیام اسماعیلیان ایران»، «اصل عقیده تعلیم و تحکیم دولت نزاری»، «وقفه در مواجهه نزاریان و سلجوقیان (در دوره حسن صباح، کیابزرگ امید و محمد)، «اعلام قیامت یا رستاخیز»، «تقرب به اسلام اهل سنت و تعبیرهای خواجه نصیرالدین طوسی»، «دهه‌های واپسین حکومت اسماعیلیان نزاری ایران».

در این فصل نکات قابل توجه و تحلیل‌های حائز اهمیتی درباره اسماعیلیان نزاری الموت مشاهده می‌شود که در زیر به آنها فهرستوار اشاره می‌گردد: در فرازی از این فصل مؤلف انگیزه‌های قیام حسن صباح را به ویژه ناشی از دو عامل دینی و سیاسی می‌داند و می‌نویسد: «بدیهی است که حسن صباح به عنوان یک شیعه اسماعیلی نمی‌توانسته است سیاستهای ضدشیعی سلجوقیان را که به عنوان قهرمانان جدید اسلام اهل سنت، سوگند خورده بودند که حکومت اسماعیلی فاطمیان را براندازند، تحمل کند. انگیزه کمتر هویدای قیام حسن آن بود که این قیام بیانگر احساسات «ملی» ایرانی بود، و همین جاذبه مردمی و موفقیت گسترده نخستین آن را در ایران توجیه می‌کند».^۷

نویسنده همچنین انتخاب زبان فارسی را به عنوان زبان دینی توسط حسن صباح ناشی از تاءکید او بر ایرانی بودنش می‌داند چنانکه می‌نویسد: «حسن صباح، برای بیان و نشان دادن وقوفش بر ایرانی بودن خود، علیرغم

فاطمیان بر موضوعات شرعی با محور قرار گرفتن اصل جدایی‌ناپذیری ظاهر و باطن شریعت و جدایی‌ناپذیری اوامر و نواهی ظاهر شرع و معنای باطنی و حقیقی آنها؛ تلاشهای قاضی ابوحنیفه نعمان ابن محمدابن منصور تمیمی، معروف به قاضی نعمان در تدوین و تالیف مجموعه‌های فقهی اسماعیلی در دوره خلافت معز؛ خطمشی و عملکرد و پیامدهای بسط دعوت اسماعیلی در سرزمینهای شرقی توسط معز؛ خارج ساختن مصر از سیطره اخشیدیان و فتح آن به فرماندهی جوهر در زمان معز. در اینجا دکتر دفتری نکته جالب توجهی در مورد تصرف مصر توسط فاطمیان و روحیه تساهل ایشان بیان کرده، آن اینکه: «فاطمیان هرگز به زور برای تغییر مذهب رعایای خود متوسل نشدند، و توده مصریان همچنان سنی و بر مذهب شافعی باقی ماندند، همچنان که جامعه بزرگی از قبطیان مسیحی بردین خود بماندند پیش از آمدن فاطمیان به مصر، شیعیان، اقلیتی را در آن کشور تشکیل می‌دادند، و این در اقلیت بودن آنها در سراسر دو قرن که فاطمیان بر آنجا حکومت راندند، به حال خود باقی ماند»^{۱۱} بنا و تاسیس شهر «قاهره» توسط معز به عنوان پایتخت دولت فاطمی؛ مکاتب و اندیشه‌های فلسفی در آثار و آرا متفکران و اندیشمندان اسماعیلی ایران؛ چگونگی فرآیند تلفیق عقل و وحی، یا فلسفه و الهیات و تاریخچه تدوین نظام جهان‌شناسی اسماعیلی که با عنوان «اسماعیلیگری فلسفی» از آن یاد شده است؛ بررسی وجوه و ساختار نظام «دعوت» اسماعیلی در قاهره و جزایر (جزایر به مناطق بیرون از قلمرو فاطمیان گفته می‌شد) که به نام خلفا و ائمه فاطمی تبلیغ می‌شد، به ویژه پس از انتقال مقر دولت به قاهره؛ تاریخچه

بنیان می‌نهد که بنا بر آن، این معلم صادق و معتمد کسی جز امام اسماعیلی زمان نمی‌تواند باشد. در قضیه چهارم بر پایه یک اصل احتجاجی حسن حجت می‌آورد که این امام برای اثبات اقتدار و مرجعیت خود یا حقانیتش بر امامت نیاز به توسل به هیچ دلیل و برهانی و رای خود و وجود خود ندارد... عقیده تعلیم، با تاکید نهادن بر مرجعیت و موثقت تعلیم خود مختارانه هر امام در زمان خودش، عقیده بنیادی نزاریان نخستین شد. بر اثر کانونی بودن و تاثیر گسترده این عقیده بود که نزاریان ایران به نام تعلیمیه مشهور شدند... عقیده تعلیم، وفاداری و اخلاص مطلق نسبت به امام، و در غیاب امام به نماینده تام و تمام او یا حجت تاکید می‌کرد، و حسن چنانکه گفتیم، خود یکی از این حجت‌ها شناخته می‌شد...»

مقوله مهم دیگری که نویسنده در فصل چهارم به آن پرداخته عبارتست از واقعه اعلام قیامت یا رستاخیز از سوی حسن علی ذکرة السلام (۵۵۷ - ۵۶۱ / ۱۱۳۸ - ۱۱۶۲)، جانشین محمدابن بزرگ امید تشریح مفهوم قیامت و توصیف شرایط و اوضاع و احوالی که پذیرش یک امام اسماعیلی را از سوی پیروان این مذهب مهیا ساخته بود پیامدهای این رویداد در جامعه اسماعیلی و مسلمانان غیراسماعیلی، به ویژه حاکمیت سنی عباسی، تلاشهای حسن و جانشینش نورالدین محمد در تثبیت و تدوین و منضبط کردن عقیده امامت و بالاخره بر ساختن ساختار فکری و عقیدتی سلسله مراتبی بر اساس عقیده امامت اسماعیلیان از جمله مباحثی است که در رابطه با موضوع اعلام قیامت به آنها پرداخته شده است. در این قسمت ابتدا چگونگی اعلام قیامت و مراسمی که در آن، حسن در حضور بزرگترین نمایندگان و دعاه اسماعیلی از قول امام غایب، خود را خلیفه امام - همچون خلفای فاطمی - معرفی نمود و آن روز را که مصادف با ۱۷ رمضان بود، روز عید قیامت اعلام کرد و «خوان بنهاد و قوم را بنشانند تا افطار کردند و روزه بشکستند» بیان شده آنگاه مفهوم قیامت اسماعیلیان اینگونه توضیح داده شده است:

از قیامت برای اسماعیلیان حی و زنده بر مبنای تالیلات اسماعیلی و به استناد تعلیمات و سنن و روایات قدیم اسماعیلی، کلاً تعبیری رمزی و روحانی پرداخته گشت. در واقع معنای این جز آن نبود که حقایق بدون پرده در وجود شخص امام نزاری تجلی پیدا کرده بود. و به این صورت، قیامت، رستاخیزی معنوی و روحانی، و منحصرأ برای نزاریان در هر کجا که می‌خواست باشند، بود. به عبارت دیگر، آنان که قائل و معتقد به امام نزاری بودند، اکنون قادر به درک و دریافت حقیقت، یا جوهر باطنی دین، بودند و بنابراین بهشت در این دنیای جسمانی، برای آنان متحقق شده بود. نزاریان مانند صوفیان می‌توانستند با حرکت در مسیر طریقی روحانی به سطحی روحانی از هستی برسند، یعنی از ظاهر به باطن، از شریعت به حقیقت یا از تعبیر و تفسیر لفظی شریعت به فهم و درک جوهر روحانی آن که منعکس کننده حقایق ابدی است برونند، همانگونه که صوفیان با طی طریقت به عالم وحدت به حق می‌رسند. از قرار معلوم به این معنای باطنی بود که نزاریان پایان زندگی خاکی و حیات دنیوی را جشن می‌گرفتند...»

پی‌گیری تلاشهای اسماعیلیان نزاری شام در دوره

موج تبلیغی خلفای عباسی برای از اعتبار افکندن سرچشمه‌های نهضت اسماعیلی، تلاش معاندان اسماعیلیان در بی اعتبار ساختن آن‌ها، حتی رقابت‌ها و تعارضات فاطمیان و نزاریان در ردّ مشروعیت و حقانیت یکدیگر از جمله زمینه‌ها و عواملی قلمداد شده که موجی از آثار ضداسماعیلی و داستان‌های جعلی حاوی اعمال شنیع منتسب به اسماعیلیان را در متون قرون میانه پدید آورد

پرورانده بودند همچون اسماعیلیان مستعلوی طیبی در یمن و جامعه بهرا در گجرات موضوع اصلی این فصل را تشکیل می‌دهند.

مؤلف در این فصل ابتدا به مشکلات تحقیق درباره سرگذشت جوامع اسماعیلی در چند قرن بعد از سقوط الموت به دلیل ابهامات شدید و پیچیدگی‌های خاص آن، همچنین تقیة اسماعیلیان اشاره می‌کند، آنگاه - ورود مبحث خود را پیرامون - تاریخ فشرده‌ای از جوامع و شاخه‌های مختلف اسماعیلی با در نظر گرفتن تحولات عمده منطقه‌ای که در کیش اسماعیلی در دوره بعد از الموت پدید آمده است در قالب سه‌برش زمانی سامان داده است: ۱- دوره میهم اولیه که دو قرن نخستین بعد از سقوط الموت را دربر می‌گیرد، ۲- دوره احیای انجندان از نیمه قرن نهم / پانزدهم تا پایان قرن دوازدهم / هجدهم، ۳- دوره جدید که از قرن سیزدهم / نوزدهم آغاز می‌شود.

از جمله مهمترین مباحث و مقولاتی که در این فصل بدانها پرداخته شده عبارت‌اند از: پراکنده شدن اسماعیلیان پس از سقوط الموت در سرزمین‌های مجاور چون افغانستان، آسیای مرکزی و سند؛ روایات نزاری مبنی بر تداوم امامت اسماعیلیان پس از آخرین رهبر نزاری (رکن‌الدین خورشاه) توسط فرزند خردسالش به نام شمس‌الدین (در حالت اختفا) و انشقاق سلسله امامان نزاری به دو شاخه «قاسم شاهی» و «محمد شاهی» پس از اختلاف بر سر جانشینی شمس‌الدین؛ روابط اسماعیلیان ایران با تصوف به صورت پنهان شدن و تقیه در ذی خرقة صوفیان که به ویژه به استناد ادبیات باقیمانده اسماعیلیان نشان داده شده است، به گونه‌ای که حداقل

حسن علی الذکرة السلام و پسرش نورالدین محمد (۵۶۱ - ۶۰۷ / ۱۱۶۶ - ۱۲۱۰)، به ویژه اقدامات دیپلماسی و نظامی راشدالدین سنان - رهبر نزاریان شام در آن دوران (وفات ۵۸۹ / ۱۱۹۳-) در تثبیت و توسعه نفوذ و قدرت و قلمرو اسماعیلیان، به ویژه در رقابت با حکمرانان همجوار، صلیبیان، زنگیان و صلاح‌الدین ایوبی موضوع دیگر فصل چهارم را تشکیل می‌دهد. مؤلف در ادامه این فصل خط سیر تحولات و رویدادهای تاریخ نزاریان الموت را پس از نورالدین محمد پی می‌گیرد و مهمترین ویژگی دوران جلال‌الدین حسن (۶۰۷ - ۶۱۸ / ۱۲۱۰ - ۱۲۲۱) را خروج اسماعیلیان از آنزوا نسبت به جهان خارج و طرح نظریه قیامت و رواج احکام شرع به روش اهل سنت و به طور کلی تقریب جلال‌الدین حسن به مذهب اهل سنت برمی‌شمرد که به همین دلیل از سوی خلیفه عباسی، ناصر به «نومسلمان» مشهور شد. مؤلف در قسمت دیگری از فصل چهارم، ضمن صحبت از مهمترین ویژگی دوران حکومت علاءالدین محمد (۶۱۸ - ۶۵۳ / ۱۲۲۱ - ۱۲۵۵)، پسر و جانشین جلال‌الدین حسن، یعنی شکوفایی حیات عقلی و رونق فکری جامعه نزاری، به بررسی و تحلیل چگونگی حضور خواجه نصیرالدین طوسی در قلعه‌های نزاریان قهستان و سپس الموت برای مدت میدید (نزدیک به سی سال)، واقعیت و حقیقت وابستگی‌های دینی خواجه نصیرالدین به اسماعیلیان و بالاخره کمک‌های خواجه نصیر به اندیشه و تفکر نزاری روزگار خویش می‌پردازد.

آخرین مبحث فصل چهارم با عنوان «دهه‌های واپسین» گزارش کوتاهی است در چگونگی پایان کار دولت‌های نزاری ایران و شام که اولی با حمله هولاکوخان مغول و دومی به دست بیبرس، سلطان مملوک مصر ساقط شدند.

آخرین فصل کتاب با عنوان «تحولات بعدی: تداوم و تجدّد» سیری اجمالی است در تحولات و روندهای عمده تاریخ جوامع اسماعیلی در دوره بعد از الموت، یعنی از سقوط الموت در ۶۵۴ ق / ۱۲۵۶ تا دهه ۱۹۹۰ م. در این فصل توجه نویسنده عمدتاً به شاخه دارای اکثریت اسماعیلیه، یعنی شاخه نزاری معطوف است. بنابراین بررسی تاریخچه و تحولات و وضعیت قدیم و جدید چندین جامعه نزاری که در مناطق مختلف، از شام تا ایران و از آسیای مرکزی تا هندوستان پراکنده بودند و سنت‌های ادبی و دینی متنوعی به زبان‌هایی مختلف

مؤلف ضمن مشخص کردن پایگاه طبقاتی نهضت اسماعیلیان ایران، نقش اقشار محروم و طبقات پایین را در آن کاملاً تعیین کننده می‌داند

یادداشت‌ها و توضیحات مفصل و کاربردی و مفید نویسنده است که برای هر فصل در پایان همان فصل ذکر کرده و علاوه بر ارزش کتابشناختی، مباحث مطرح شده را مستند و کامل‌تر می‌سازد. در خاتمه نیز مفهوم دینی و فنی اسماعیلی گزیده‌ای از اصطلاحات و واژه‌های به کار رفته در متن آمده است کتاب با فهرست اعلام به پایان می‌رسد.

در اینجا مرور گذرا به کتاب مختصری در تاریخ اسماعیلیه خاتمه می‌پذیرید. کتابی که تلاش نویسنده در چکیده‌گویی و مختصرنویسی مطالب چنان امتیازی به اثر داده که بدون اغراق می‌توان گفت در هر صفحه آن چند مطلب مستند، علمی، تحلیلی، دقیق و پرمحتوا درباره تاریخ سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و حتی اقتصادی اسماعیلیان نهفته است، مطالب و مقولاتی که تاکنون کمتر محققان بدین وسعت و عمق بدانها پرداخته و یا به شیوه علمی و محققانه ویا تکیه و استفاده گسترده و عمیق از منابع دست اول و تحلیل‌هایی منطقی بدان روی آورده است، حداقل اگر هم آثاری به قوت کارهای دکتر فرهاد دفتری پیرامون تاریخ اسماعیلیان تالیف شده تاکنون به فارسی ترجمه نشده است. شاید اگر بگوییم هر محقق تاریخ با مطالعه این کتاب و دو اثر دیگر دکتر دفتری که به فارسی ترجمه شده‌اند، بینش و نگرشی کاملاً بدیع و متفاوت و در عین حال همه جانبه، گسترده و عمیق نسبت به تاریخ اسماعیلیان خواهد یافت چندان بی‌راه نگفته‌ایم، به گونه‌ای که خواننده تصور می‌کند دکتر دفتری در این زمینه حرف آخر را زده است. حال آنکه در جای جای کتاب به زمینه‌ها و بسترهای مهم و هنوز کار نشده و قابل پژوهش بسیاری اشاره می‌کند و محققان و پژوهشگران تاریخ اسماعیلیه را به کار در آن عرصه‌ها فرا می‌خواند.

پانویسها:

- ۱- این کتاب با مشخصات: دفتری، فرهاد: تاریخ و عقاید اسماعیلیه، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران، فرزانه روز، چاپ اول، ۱۳۷۵، در نخستین شماره کتاب ماه تاریخ و جغرافیا (آبان ۱۳۷۶)، ضمن اشاره‌ای به پیشینه مطالعات و منابع فارسی در مورد اسماعیلیه، مورد نقد و بررسی قرار گرفته است.
- ۲- دفتری، فرهاد: افسانه‌های حشاشین یا اسطوره‌های فدائیان اسماعیلی، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران، فرزانه روز، چاپ اول، ۱۳۷۶.
- ۳- «گفت و گو با فرهاد دفتری» مجله «کلک» شماره ۵۰-۴۹، فروردین و اردیبهشت ۱۳۷۳، صص ۱۹۱-۲.
- ۴- دفتری، فرهاد: مختصری در تاریخ اسماعیلیه، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران، فرزانه روز، چاپ اول، ۱۳۷۸، ص ۱.
- ۵- همان، ص ۲۲.
- ۶- همان، ص ۱۱۱.
- ۷- همان، صص ۱۷۱-۲.
- ۸- همان، صص ۱۷۲-۳.
- ۹- همان، ص ۱۷۳.
- ۱۰- همان، ص ۱۷۴.
- ۱۱- همان، صص ۱۸۲-۱۸۰.
- ۱۲- همان، ص ۱۹۱.
- ۱۳- همان، ص ۲۳۰.
- ۱۴- همان، ص ۲۷۹.
- ۱۵- همان، ص ۲۸۶.

هند براساس روایات سنتی نزاریان شبه قاره هند، یعنی «خوجه‌ها» که در ادبیات دینی بومی آنها که بدانها «گینان» گفته می‌شود، منعکس شده‌اند؛ ویژگی‌ها و مشخصات و تعالیم «سنت پنت» صورت خاصی از کیش اسماعیلی رایج در شبه قاره هند که مخلوطی از سنتهای اسلامی - هندویی بود؛ تاریخ مراحل بعد طیبی‌ها - یگانه نمایندگان اسماعیلیه مستعلوی، اقلیت اسماعیلی یمن و شبه قاره هند (از زمان دومین داعی مطلق آنها یعنی ابراهیم حامدی (۵۵۷ هـ. ق / ۱۱۶۲ م تا دهه ۱۹۹۰ م) و سنت‌های اعتقادی آنها؛ بهراه، طیبی‌های هند (گروندگان اسماعیلی غرب هند - گجرات - به دعوت اسماعیلیان مستعلوی یمن)؛ شاخه‌ها و انشعابات مختلف طیبی‌ها در یمن و هند (بویژه دو شاخه داودی و سلیمانی) و تاریخچه کوتاه و ادبیات هر یک؛ مهاجرت و استقرار بهراه‌های طیبی و خوجه‌های نزاری در شرق آفریقا؛ و بالاخره شرح و بررسی تحولات و مهمترین رویدادهای تاریخ جدید جوامع اسماعیلیان نزاری از نیمه قرن نوزدهم میلادی تا زمان حاضر (زمان تالیف کتاب) و توجه به خطمشی‌ها و سیاستهای تجدید گرایانه امامان اخیر آن‌ها در سرزمینهای مختلف، به ویژه هند، شرق آفریقا، ایران آسیای مرکزی و افغانستان (بدخشان)، و شمال پاکستان. در اواخر فصل پنجم نویسنده در مورد وضعیت فعلی اسماعیلیان نزاری ایران می‌نویسد: «در حال حاضر، حدود ۳۰/۰۰۰ اسماعیلی نزاری در ایران زندگی می‌کنند، و تقریباً نیمی از این عده در خراسان هستند. جوامع دیگر نزاری در تهران، محلات و روستاهای اطراف آن، و نیز در شهرهای کرمان، شهر بابک، سیرجان، یزد و اطراف آن به سر می‌برند. در بسیاری از روستاها اهالی که اغلب با یکدیگر منسوبند، متعلق به دو جامعه اسماعیلی و اثنی‌عشری هستند، و این حاصل قرن‌ها به کار بستن تقیه تظاهر به «غیرنمایی» و نیز جذب شدن و همسان گشتن یا جامعه دینی مسلط در منطقه است».^{۱۴}

فصل پنجم با این جملات به پایان می‌رسد: «اسماعیلیان نزاری یک اقلیت مذهبی هستند که در کشورهای بسیاری پراکنده‌اند، اینان پیوسته و تقریباً بلاانقطاع از زمان سقوط الموت تا روزگاران اخیر، تحت تقییب و آزار مذهبی قرار داشته‌اند. به این دلیل، اغلب متوسل به تقیه شدید و ممتد شده، خویشان را به پوشش‌های مختلف چون صوفیان، شیعیان دوازده امامی، سنیان و حتی هندوان در آورده‌اند».^{۱۵}

نکته مهمی که در پایان باید به آن اشاره کرد،

تلاش نویسنده در چکیده گویی و مختصرنویسی مطالب چنان امتیازی به اثر داده که بدون اغراق می‌توان گفت در هر صفحه آن چند مطلب مستند، علمی، تحلیلی، دقیق و پرمحتوا درباره تاریخ سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و حتی اقتصادی اسماعیلیان نهفته است

در یک مورد به صور شاعرانه و صوفیانه بیان برای پنهان داشتن اندیشه‌های اسماعیلی اشاره شده است (شاعر نزاری، حکیم سعدالدین ابن شمس‌الدین، معروف به نزاری قهستانی).

نویسنده این امر یعنی موفقیت نزاریان در تقیه کردن در زی کلی متصوفه را ناشی از قرابت‌های نزدیک این دو سنت باطن‌گرایی اسلامی دانسته که در زمینه‌های اعتقادی مشترک با هم سهیم بودند چرا که صوفیان نیز از قدیم‌الایام سنت باطنی خویش را که مبتنی بر تمایز نهادن میان ابعاد ظاهر و باطن دین، یعنی میان شریعت و معنای درونی آن بود، داشتند. با اعلام قیامت نزاری در سال ۵۵۹ / ۱۱۶۴ م مشابهت و قرابت بیشتری میان اسماعیلیه نزاری و صوفیه برقرار شده بود. به این ترتیب امام نزاری برای پیروانش مانند یک پیر یا شیخ صوفی بود در خدمت مریدانش. بنابراین پیروان یا مریدان، با متمرکز ساختن نیت و طاعت خویش به امام یا پیر صوفی، می‌توانستند از محدودیت‌ها و تنگناهای نفس‌های منفرد خویش برتر روند؛^{۱۶} فعالیت موفقیت‌آمیز نزاریان در دیلم و الموت؛ سرگذشت اسماعیلیان بدخشان و آسیای مرکزی؛ سربرآوردن امامان نزاری شاخه قاسم شاهی، در ذی پیران صوفی در انجدان ایران (ناحیه‌ای در مرکز ایران، در حوالی محلات و قم) در نیمه قرن نهم / پانزدهم؛ سازماندهی دعوت امامان نزاری در دوره انجدان؛ تجدید حیات فعالیت‌های ادبی نزاریان در دوره انجدان؛ تشکیلات عمومی و جمعی، همچنین سازمان دعوت سری نزاریان در دوره انجدان؛ تعالیم اسماعیلی در دوره انجدان، حیات اسماعیلیان در دوره صوفی؛ سرگذشت، تاریخچه، معتقدات، شاخه‌های مختلف و ادبیات نزاریان